

znači „fašistički minimum”. Pomoću studija slučaja uspješno su prikazane značajke fašističkih pokreta u pojedinim državama i kulturama. Zaključno treba reći da je Miša Đurković uredio odličnu knjigu koja čitatelju olakšava shvaćanje ove naizgled vječne teme.

Viktor Krklec

Sabrina P. Ramet, *Komunizam u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi. Politika, kultura i društvo 1943-1991.*, preveo Vladimir Filipović (Zagreb: Srednja Europa: 2024), XIII + 358 str.

Američka povjesničarka Sabrina Ramet, koja je velik dio svojih istraživanja i knjiga posvetila različitim aspektima povijesti Jugoslavije, objavila je 2023. novu knjigu koja se bavi komunističkim sustavima u zemljama srednje i jugoistočne Europe. Moj prikaz te knjige objavljen je nedavno u *Tokovima istorije*, časopisu Instituta za noviju istoriju Srbije u Beogradu. Budući da je zagrebačka izdavačka kuća Srednja Europa vrlo brzo objavila hrvatsko izdanje iste knjige, u prijevodu Vladimira Filipovića, profesora na Međunarodnom sveučilištu Libertas, ovdje objavljujem neznatno promijenjenu inačicu spomenutoga prikaza da bi se popratilo objavljivanje hrvatskoga izdanja knjige.

Ramet u „Predgovoru” (str. VII–IX) objašnjava da o temi komunističkih sustava u srednjoj i jugoistočnoj Europi postoji raznovrsna literatura na engleskom jeziku. Ipak, smatra da se ta literatura uglavnom ograničava na opis političkih događaja, kao i pitanja gospodarstva. Nasuprot tome, ona je u ovoj knjizi opširnu pozornost posvetila položaju vjerskih zajednica u tim državama. Jednaku pažnju posvetila je položaju kulture (književnost, film, kazalište, glazba), kao i položaju žena u tim komunističkim državama. Razmatranjem tih pitanja, ova knjiga znatno upotpunjuje poznavanje komunističkoga razdoblja u zemljama srednje i jugoistočne Europe.

Slijedi „Pojmovnik”, koji sadržava pojmove važne za razumijevanje komunističkih sustava, u kojem su sažeto objašnjeni pojmovi kao što su „Brežnjevljeva doktrina”, „centralni komitet”, „samokritika”, „Varšavski pakt” itd., kao i popis kratica korištenih u tekstu (str. XI–XIII).

U uvodnom poglavlju („Nenamjerne posljedice komunizma”, str. 1–10) Ramet objašnjava da će u svojem prikazu komunističkih sustava u istočnoj i srednjoj Europi koristiti postavke američkoga sociologa Roberta K. Mertona o tome kako određeni programi i politike imaju namjeravane i vidljive posljedice, zatim nuspojave (nenamjeravane, ali uočene posljedice), kao i nehotične učinke, one koje se nije namjeravalo postići niti su primijećeni i shvaćeni kao posljedica programa i politika koje su ih pokrenule. Dakle, objašnjava autorica, komunistička politika i planovi na različitim društvenim područjima, od politike i gospodarstva do odnosa prema vjerskim zajednicama, velikim su dijelom doveli do nehotičnih posljedica, koje su na kraju destabilizirale komunističku vlast i dovodile ju u sukob s dijelovima stanovništva.

U kronološkom smislu, Ramet postojanje komunističkih sustava u srednjoj i jugoistočnoj Europi dijeli, u grubim crtama, na pet razdoblja. Prvo je (1943./1944. – 1948./1949.) razdoblje uspostave komunističke vlasti. U njemu je autorica kao početnu točku uzela uspostavu komunističke vlade u Jugoslaviji, odnosno osnivanje Nacionalnoga komiteta oslobođenja Jugoslavije na Drugom zasjedanju Antifašističkoga vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije u Jajcu u studenom 1943. godine. Drugo razdoblje traje od 1948. do 1956., koje autorica označava kao „staljinističko” i koje je okončano slomom mađarske revolucije 1956. Treće je razdoblje od 1956. do 1971., u kojem dolazi do određenih reformi komunističkih sustava, koje se čine ostvarivima. To je ozbiljno dovedeno u pitanje intervencijom zemalja Varšavskoga pakta u Čehoslovačkoj 1968., a to razdoblje završava promjenama u rukovodstvima Njemačke Demokratske Republike i Poljske tijekom 1970. i 1971. Četvrto razdoblje traje od 1971. do 1980. godine. Ono je obilježeno neuspjehom prethodnih reformskih nastojanja i rastom nezadovoljstva stanovništva, što je, primjerice, u Poljskoj kulminiralo radničkim štrajkovima i osnivanjem samostalnoga sindikata „Solidarnost”. Peto i posljednje razdoblje jest ono od 1980. do 1989., odnosno 1991., u kojem rastu gospodarski problemi komunističkih država, kao i nezadovoljstvo stanovništva, što će naposljetku dovesti do sloma komunističkih sustava u državama srednje i jugoistočne Europe.

U prvom poglavlju („Sovjetski blok. Prvi dio / 1944-1956.”, str. 11–116) autorica opisuje stanje u državama koje će postati dio sovjetskoga bloka (Bugarska, Čehoslovačka, Mađarska, Poljska, Rumunjska), kao i u sovjetskoj okupacijskoj zoni Njemačke, na čijem će području 1949. biti proglašena Njemačka Demokratska Republika. Uspostava komunističke vlasti u tim je državama omogućena rezultatima Drugoga svjetskog rata, odnosno dolaskom sovjetske vojske u njih. Ipak, u tim je zemljama došlo do obnove višestranačkoga sustava. No, različitim oblicima pritiska, i uz sovjetsku potporu, komunističke partije uspostavile su u tim državama potpunu vlast. Među ostalim, jedan od koraka za preuzimanje vlasti bilo je ujedinjavanje komunističke partije u određenoj zemlji sa socijaldemokratskim odnosno socijalističkim partijama da bi komunisti nakon stvaranja tih novih partija u njima preuzeli potpuni nadzor. Tako je 1946. u sovjetskoj okupacijskoj zoni Njemačke došlo do ujedinjavanja socijaldemokrata s komunistima. Tijekom 1948. socijaldemokrati u Čehoslovačkoj, Mađarskoj i Rumunjskoj prisiljeni su na ujedinjavanje s komunistima, a iste su godine i poljski socijalisti primorani ujediniti se s komunistima.

Ramet upozorava i na razlike i sukobe među komunistima u pojedinim zemljama s obzirom na činjenicu da su neki komunistički vođe rat proveli u Sovjetskom Savezu te su bili pod izravnim sovjetskim utjecajem, nasuprot onim komunistima koji su prethodno razdoblje proveli u svojim zemljama.

Tako prema kraju 1940-ih u navedenim zemljama nastupa „staljinističko” razdoblje. Neke od njegovih glavnih značajki su kolektivizacija poljoprivredne proizvodnje, pojačana industrijalizacija i strog nadzor, odnosno represija nad vjerskim zajednicama, primjerice Katoličkom crkvom u Poljskoj i pravoslavnim crkvama u Bugarskoj i Rumunjskoj. U kulturi se promovira socijalistički realizam. No, to je i razdoblje „čistki” u samim komunističkim partijama istočnoeuropskih zemalja, sličnih onima koje su u Sovjetskom Savezu provedene tijekom druge polovine 30-ih godina.

Za to je dobar primjer montirano suđenje čehoslovačkim komunističkim čelnicima Rudolfu Slánskom i Vladimiru Clementisu početkom 50-ih godina. U tim unutar-partijskim obračunima na zatvorske kazne bit će osuđeni i pojedini komunisti koji će poslije, u promijenjenim političkim okolnostima, biti rehabilitirani te zauzeti vodeća mjesta u vođenju svojih partija i država. Takav je slučaj primjerice bio s Gustávom Husákom u Čehoslovačkoj, Jánosom Kádárom u Mađarskoj i Władysławom Gomułkom u Poljskoj.

Staljinova smrt 1953. i promjene do kojih će to dovesti u Sovjetskom Savezu odrazit će se i na stanje u komunističkim državama srednje i jugoistočne Europe. No, u tom će razdoblju doći i do velikih potresa u nekima od tih zemalja, što su pokazali protukomunistički nemiri u Njemačkoj Demokratskoj Republici 1953., a posebno mađarska revolucija i njezino gušenje 1956. godine.

Na početku drugoga poglavlja („Sovjetski blok. Drugi dio / 1956-1980.”, str. 117–204) autorica razmatra gospodarski razvoj komunističkih zemalja istočne i srednje Europe od početka 50-ih do sredine 70-ih godina. U svima njima industrija i znatan dio poljoprivredne proizvodnje bili su u državnom vlasništvu, ali je nakon poslijeratne obnove već tijekom 60-ih postalo očito da su tako strukturirana, odnosno plan-ski vođena gospodarstva suočena s brojnim problemima koji su onemogućavali veći gospodarski rast. Zapravo su u svim navedenim zemljama izrađene različite analize i razmatrani planovi koji su trebali povećati učinkovitost njihovih gospodarstava, ali je veće promjene bilo vrlo teško provesti zbog otpora unutar samih vladajućih komunističkih struktura. Umjesto reformi, te su zemlje do 70-ih godina do znatnih sredstava za nove investicije i za podizanje životnoga standarda dolazile uzimajući kredite na Zapadu, od kapitalističkih zemalja, kao i uvozom raznih roba sa Zapada. No, ta zaduživanja na Zapadu na kraju će komunističke države srednje i jugoistočne Europe dovesti u nepovoljan položaj.

U međuvremenu je otklon od Staljinove politike u samom Sovjetskom Savezu doveo i u tim komunističkim državama do popuštanja dotadašnje partijsko-državne stege, odnosno svojevrzne „liberalizacije”, primjerice u odnosu komunističkih vlasti prema vjerskim zajednicama, kao i u znatnoj slobodi u kulturnom stvaranju. Ipak, vlasti Njemačke Demokratske Republike morale su 1961. podići Berlinski zid da bi u potpunosti onemogućile odlazak svojih građana u Saveznu Republiku Njemačku, a promjene u Čehoslovačkoj koje su dovele u pitanje neke od glavnih postavki komunističkoga sustava ugušene su u kolovozu 1968. vojnom intervencijom zemalja Varšavskoga ugovora. U Poljskoj su dolazak Władysława Gomułke na čelo Partije 1956. i njegova početna politika „liberalizacije” uživali popularnost među stanovništvom. Ipak, 1970. došlo je do velikih sukoba snaga sigurnosti s radnicima u Gdanjsku, a povod neredima bilo je povišenje cijena živežnih namirnica. Nakon tih nereda Gomułka je uklonjen s vlasti, pa je tako i njegova vladavina završila neuspjehom.

Tijekom 70-ih u Čehoslovačkoj je nastupilo razdoblje „normalizacije”, odnosno stabiliziranja stanja nakon sloma „praškoga proljeća”, tj. vojne intervencije zemalja Varšavskoga ugovora, što je bilo popraćeno povećanim nadzorom i represijom vlasti nad oporbenim skupinama. U Poljskoj je Edward Gierek, novi čelnik Poljske ujedinjene radničke partije, težio podići životni standard i popraviti uvjete života

stanovništva, ali se to temeljilo na sve većem zaduživanju na Zapadu. U Rumunjskoj se od 1965. kao vođa učvrstio Nicolae Ceaușescu, koji je bio sklon samostalnoj vanjskoj politici i svojevrsnom „odvajanju” svoje zemlje od ostalih država Varšavskoga pakta. No, ta politika na unutarnjem planu nije težila odstupanju od komunističke vlasti te u tom smislu za Moskvu i ostale zemlje Varšavskoga ugovora nije bila „opasna” poput čehoslovačkih reformi koje su skršene vojnom intervencijom 1968. godine.

U trećem poglavlju („Sovjetski blok. Treći dio / 1980-1989/90.”, str. 205–240) Ramet se bavi posljednjim desetljećem komunističke vlasti u državama istočne i srednje Europe. Kako primjećuje, i mnogi zapadni stručnjaci poput Samuela P. Huntingtona ili Zygmunta Baumanu smatrali su da su navedene države, sa svojim komunističkim sustavima, stabilne i da prevrati u njima nisu mogući. Nasuprot tom „realističnom” pristupu, postojao je onaj „idealistični”, koji je bio uvjeren da su ti komunistički sustavi neodrživi zbog kršenja određenih moralnih načela, primjerice zbog nepoštovanja određenih osnovnih ljudskih prava. Uz „idealiste”, tu su bili i „funkcionalisti”, koji su također smatrali da su navedeni režimi u svojoj suštini disfunkcionalni i zato osuđeni na slom.

Do početka 80-ih godina komunistički sustavi u srednjoj i jugoistočnoj Europi bili su u ozbiljnim gospodarskim problemima. Te su države bile opterećene velikim zaduženjima na Zapadu, gotovo na rubu bankrota, te im je bilo sve teže osigurati socijalnu infrastrukturu i životni standard stanovništva, koje je živjelo u sve težim uvjetima, a u nekim državama tonulo je i u siromaštvo.

Važan događaj bilo je osnivanje samostalnoga sindikata „Solidarnost” u Poljskoj, a oporbene skupine postojale su i u drugim istočnoeuropskim državama, pri čemu Ramet posebno naglašava važnost čehoslovačke „Povelje 77”. Uz krupne promjene do kojih je došlo u Sovjetskom Savezu od sredine 80-ih, dolaskom na vlast Mihaila Gorbačova, i uz navedene gospodarske i društvene probleme, kao i pojavom oporbe, napokon je do 1990., ponekad i u dramatičnim okolnostima, došlo do sloma komunističkih režima u državama srednje i jugoistočne Europe.

Kao u prethodnim poglavljima, Ramet i u ovom donosi opširan pregled kulturnoga života, osobito ističući one njegove dijelove koje naziva „kulturom apokalipse”, pri čemu posebno misli na rock i punk sastave koji su tijekom 80-ih djelovali u Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Njemačkoj Demokratskoj Republici i Poljskoj, a svojim su pjesmama (ne)izravno kritizirali režim, odnosno nagovještavali njegov slom.

Kad je riječ o položaju žena u komunističkim državama srednje i jugoistočne Europe, Ramet ocjenjuje da su one, u skladu s onime što su komunisti i zastupali u svojim programima, doživjele emancipaciju i ravnopravnost, mogućnost školovanja, zapošljavanja i sudjelovanja u javnom i političkom životu. No, osim što je do te emancipacije došlo u okvirima koje je dopuštao režim, nerijetko su žene svoja načelna prava teško ostvarivale u stvarnosti. Osim toga, postojale su i velike razlike u položaju žena od zemlje do zemlje, a pravo na pobačaj bilo je osobito ograničeno u Rumunjskoj za vrijeme Ceaușesca.

U četvrtom poglavlju („Socijalistički nekonformisti / Jugoslavija i Albanija, 1943-1991.”, str. 241–328) autorica se bavi Albanijom i Jugoslavijom. I te su dvije države na kraju Drugoga svjetskog rata krenule putem izgradnje komunističkih sustava te su,

kao i države kojima se autorica bavila u prethodnim poglavljima, bile dio nastajućega komunističkog bloka pod vodstvom Sovjetskoga Saveza. Ipak, i Albanija i Jugoslavija zatim su krenule posebnim putem odvojivši se od Istočnog bloka.

U dijelu ovoga poglavlja koji se odnosi na Jugoslaviju Ramet je prikazala sve važne elemente njezine unutarnje, ali i vanjske politike, od prekida odnosa sa Sovjetskim Savezom do početka jugoslavenske nesvrstane politike. Opisan je sustav socijalističkoga samoupravljanja i njegov razvoj, kao i gospodarske prilike, u cjelokupnom razdoblju od kraja Drugoga svjetskog rata do kraja 80-ih godina. Kao u prethodnim poglavljima, i ovdje je posebna pozornost posvećena odnosu jugoslavenskih komunističkih vlasti prema vjerskim zajednicama, kao i glavnim značajkama kulturnoga života u Jugoslaviji. Ramet sve to sagledava i kroz problem međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji.

U drugom dijelu petoga poglavlja Ramet opisuje komunistički režim u Albaniji, koji je dugo bio pod vodstvom Envera Hoxhe, te je prošao različita razdoblja, od bliske suradnje s Jugoslavijom do 1948. godine, zatim razilaženja sa Sovjetskim Savezom tijekom 60-ih godina i priklanjanja Narodnoj Republici Kini, što je trajalo do kraja 70-ih godina. Cijelo to vrijeme, pa i nakon Hoxhine smrti, Albanija je, i zbog svojega položaja i zbog politike koju je vodila, bila iznimno zatvorena i izolirana od drugih zemalja.

U zaključnom dijelu knjige („Epitaf”, str. 329–336) Ramet ponovno razmatra teze američkoga sociologa Mertona, objašnjavajući njihovu primjenjivost na komunističke države istočne i srednje Europe, odnosno upozorava na činjenicu da je politika koju su komunisti provodili nerijetko dovodila do nepredviđenih posljedica, koje su na kraju slabile i potkopavale komunističke sustave. Autorica ocjenjuje da su slabosti navedenih sustava bile u gospodarskoj neučinkovitosti, odnosno zaduživanju na Zapadu, zatim u ograničavanju privatnoga poduzetništva, kao i ograničenjima u kulturi i slobodnom pristupu informacijama. Osim toga, ti režimi bili su pod nadzorom Sovjetskoga Saveza, a tijekom cijeloga postojanja prožimala ih je važna činjenica da komunisti nisu imali legitimitet dolaska na vlast na slobodnim izborima. Ramet također upozorava da je lako pronaći literaturu koja opisuje negativne značajke istočnoeuropskih komunističkih sustava. No, zaključuje da je vladavina komunista u tim zemljama njihovim građanima ipak donijela i određene koristi jer su takvi sustavi svojem stanovništvu težili osigurati ravnopravnost i zadovoljiti njihove egzistencijalne i društvene potrebe, a njihova važna značajka bila je i težnja emancipacije žena.

Na kraju se nalazi popis literature koju Ramet preporučuje za daljnje upoznavanje s temom kojom se bavila u ovoj knjizi („Preporuka za dodatno čitanje”, str. 337–342). Osim što je i sama koristila raznovrsnu literaturu i druge izvore, zanimljivo je primijetiti da je Ramet na više mjesta, da bi opisala određene značajke komunističkih sustava, iznijela i vlastita iskustva koja je stekla kad je u vrijeme komunizma boravila u različitim zemljama istočne i srednje Europe.

Slijedi pogovor pod naslovom „Poziv na idealistički realizam” (str. 343–346) američkoga politologa rumunjskoga podrijetla Vladimira Tismăneanu, koji se i osobno bavio proučavanjem komunističkoga sustava u Rumunjskoj nakon što je početkom 80-ih godina prebjegao iz te zemlje u Sjedinjene Američke Države.

Na samom kraju knjige nalazi se kazalo osobnih imena.

I ova knjiga Sabine Ramet zanimljivo je napisana, a tekst je opremljen i tabličnim prikazima s različitim statističkim podacima ili kronološkim prikazima određenih događaja, koji omogućavaju bolje praćenje pojedinih problema. Ovom knjigom dan je dobar pregled komunističkih sustava u državama istočne i srednje Europe, koji omogućava njihovu bolju usporedbu i uočavanje određenih zajedničkih procesa, pri čemu još jednom treba napomenuti da je autorica, uz političku povijest, posebnu pozornost posvetila pitanju kulture i položaju žena u tim sustavima. Hrvatsko izdanje knjige u kvalitetnom prijevodu prof. Filipovića učinit će istraživanja Sabine Ramet dostupnija našim povjesničarima i široj publici.

Nikica Barić

Igor Duda, *Socijalizam na kućnom pragu. Mjesna zajednica i svakodnevica društvenog samoupravljanja u Jugoslaviji* (Zagreb; Pula: Srednja Europa, 2023), 256 str.

Socijalizam na kućnom pragu. Mjesna zajednica i svakodnevica društvenog samoupravljanja u Jugoslaviji najnovija je knjiga povjesničara Igora Duda. Autor se inače bavi suvremenom društvenom poviješću i poviješću svakodnevice te je profesor na Filozofskom fakultetu u Puli. Ova knjiga slijedi monografiju *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma* prema načinu istraživanja i temi, a vremenski se poklapa s knjigom *Pronađeno blagostanje*. Kombinirajući povijest svakodnevice, upravnu i političku povijest te povijest slobodnoga vremena, autor je postavio dva cilja. Prvi je objasniti ulogu mjesnih zajednica u povezivanju svih građana koji žive na određenom području. Drugi je cilj prikazati spremnost građana da iskoriste svoja znanja i slobodno vrijeme za razvoj svoje stambene zajednice.

Knjiga je podijeljena na pet poglavlja koja kronološki prikazuju mjesne zajednice od početka do kraja njihova postojanja. U predgovoru je autor opisom scene iz popularnoga filma *Servantes iz Malog mista* dočarao kako su izgledale i funkcionirale mjesne zajednice u Jugoslaviji. Osnivanje mjesnih zajednica započelo je 60-ih godina, a tijekom sljedećih dvadeset godina došlo se do broja od 14.000 u Jugoslaviji. Mjesne zajednice povezivale su građane s izvršnom vlasti sa željom da se građane potakne na aktivno sudjelovanje u razvoju vlastitoga naselja. Tako su građani kvalitetno provodili svoje slobodno vrijeme, a izvršna je vlast dobila veću kontrolu nad stanovništvom. Mjesne su zajednice bile važne i za građansku svakodnevicu i društveni standard. Za istraživanje ove teme autora je motivirala dosadašnja neistraženost u historiografiji te odrastanje unutar jedne takve zajednice. Knjiga sadržava i slikovne prikaze, koji se nalaze na tri mjesta u knjizi. Prvu skupinu čini 17 različitih tablica, grafova i vremenskih lenti o nekim aspektima mjesnih zajednica (razvoj i broj mjesnih zajednica u Jugoslaviji, struktura mjesnih zajednica, broj članova po dobi i